

ցիան լուրջ և օգտակար մի աշխատութիւն է: Միայն ափսոս, որ նա անտեղի կերպով գիտական աշխատանքի մէջ ազգային նեղ հայրենեք է խառնել:

Բ. ԻՇԽԱՆԵԱՆ

12) ԳՐ. ՅԷՐ-ՊՕՂՈՍՅԱՆ, Նկատողութիւններ Փաւստոսի պատմութեան վերաբերեալ: Վիեննա, 1901, Էր. Ը-ի 110, գինը 1,50 ֆր.:

Այս գրքոյը կազմում է Վիեննայի Միթարեանների Աղղային մատենադարանի ԼԸ հատորը և նախ մաս-մաս տպուեց «Հանդէս ամսօրիայում»:

Առաջաբանի մէջ հեղինակը յիշում է, որ մինչև այժմ բազմաթիւ հետազոտութիւններ են կատարուած Փաւստոսի պատմութեան մասին, որոշելու համար, թէ երբ է գրուած այդ պատմութիւնը և ինչ լեզուով և ով է նրա հեղինակը: Իսկ ուշագրութիւն է դարձուած ամենագլխաւորի վրայ—հրչափ հարազատ է այն բնագիրը, որ հասել է մեզ Փաւստոսի անունով: Ինքը ուղղում է հետազոտել Փաւստոսը այս տեսակէտից: Նրա ուսումնասիրութիւնը բաղկացած պէտք է լինի երեք մասից. ներկայ գրքոյը կազմում է առաջին մասը:

Փաւստոսի պատմութիւնը, որ աւանդում է հայոց քաղաքական և եկեղեցական անցքերը Տրդատի մահից մինչև Արշակունեաց Թագաւորութեան երկու ճիւղի բաժանուելը՝ բաղկացած է չորս գրքից, որոնք կոչւում են Գ. Դ. Ե. Զ. դպրութիւններ: Զանազան քննութիւններ ու կարծիքներ են եղել այն մասին, թէ ինչն չը կան Ա. և Բ. դպրութիւնները. արդեօք դրանք գրուած և այժմ անհետացած են, թէ սկզբից ևեթ Փաւստոսը հէնց 4 դպրութիւն էլ ունեցել է, ինչպէս յիշուած է նրա առաջաբանի մէջ, միայն թէ նրանց անունները, փոխանակ Ա. Բ. Գ. Դ. կոչուելու՝ մի որ և պատճառով փոխուել դարձել են Գ—Զ:—Վերջին կարծիքն այժմ աւելի ընդունելի է համարւում:

Արդ մեր հեղինակը զբաղուած է յատկապէս Փաւստոսի վերջին, այսինքն վեցերորդ (Զ) դպրութեամբ: Պէտք է ասել, որ այս դպրութեան միայն առաջին գլուխը վերաբերում է քաղաքական պատմութեան, Արշակունի Թագաւորութեան երկու մասի բաժանուելուն. միւս 15 մասը գլուխները պարունակում են կենսագրական տեղեկութիւններ մի քանի աննշան կաթողիկոսների և նշանաւոր հոգեւորականների մասին:—Երկար քնն-

նութիւններից յետոյ նա գալիս է այն եզրակացութեան, որ փաւստոսի պատմութիւնը մեզ չէ հասել սկզբնական ձեւով, այլ ենթարկուել է խմբագրութեան աւելի ուշ ժամանակ (թէ երբ—հեղինակը չէ որոշում)։ Խմբագրողը եղել է տարբեր աշխարհայեացքի ու հետաքրքրութեան տէր՝ քան բուն փաւստոսի հեղինակը։ Վեցերորդ կոշուած դպրութիւնը, որ բաղկացած է 16 գլուխներից՝ այս անձանօթ խմբագրողի աւելցրածն է (գուցէ բացի Ը—Ժ գլուխներից)։ Նա չէ եղել սկզբնական փաւստոսի պատմութեան մէջ։ Նոյն խմբագրողի աւելցրածն են նաեւ հինգերորդ դպրութեան 12 գլուխները (Ը—ԺԹ), որոնք մատենագրելու մի և նոյն ոգին ու սովորութիւնն են արտայայտում, ինչ որ հեղինակը նկատել է Զ. դպրութեան մէջ։

Այս եզրակացութեան հասել է հեղինակը, որչափ կարելի է հասկանալ՝ հետեւեալ երեւոյթների հիման վրայ.—1. Պատմութեան առաջաբանի մէջ հակասական ցուցմունքներ կան դպրութիւնների թուի և բովանդակութեան մասին. ցուցմունքներից մէկը ենթադրել է տալիս Զ. դպրութեան գոյութիւնը, իսկ միւսը՝ նրա չը գոյութիւնը։ 2. Զ. դպրութիւնը բաղկացած է 16 մանր գլուխներից, այն-ինչ պարունակում է 4 գլխի նիւթ.—3. Շատ գլուխների բովանդակութիւնը միեւնոյնն է, միայն տարբեր են նրանց մէջ յատուկ անունները.—4. Այս դպրութեան մէջ դրուած են եկեղեցականների ցանկեր, այն-ինչ բուն փաւստոսի մէջ բերում են նախարարների ցանկեր.—5. Զ. դպրութեան մէջ յատուկ անունները հայացրած ձեւով են, այն-ինչ բուն փաւստոսի մէջ ոչ միայն օտարազգի, այլ և հայացած անունները գործ են ածւում յունական ու, եւ վերջաւորութիւններով.—6. Զ. դպրութեան մէջ կայ ժամանակագրութիւն, այն-ինչ բուն փաւստոսի մէջ ժամանակագրութիւնը բացակայում է.—7. Զ. դպրութեան մէջ յիշատակում են մի քանի անձնաւորութիւններ, որոնց մասին խօսք է եղել և նախընթաց դպրութիւնների մէջ. բայց այստեղ նրանք բերուած են իբրև նոր անձնաւորութիւններ և ոչ թէ իբրև արդէն ծանօթ.—8. Ղազար փարպեցին փաւստոսի բովանդակութիւնը այն ձեւով է բերում, որ կարելի է եզրակացնել, թէ Զ. դպրութիւնը նորան յայտնի չէր։—Կարծեմ բոլորը բերինք։

Այս հիւմբերից մի քանիսը (ինչպէս 2, 3, 4, 7) աննշան երեւոյթներ են և ոչ մի կերպով չեն կարող արդարացնել հեղինակի եզրակացութիւնը՝ Զ. դպրութեան անհարազատութեան մասին. երկուսը (1, 8) կ'ունենային նշանակութիւնը, եթէ բռնազբօս և կամայաբար մեկնուած չը լինէին։ Ամենից կարեւոր են 5 և 6 հիւմբերը—անունների հայացումը և ժամանակագրութեան

գոյութիւնը Զ. դպրութեան մէջ, որոնց հակառակ՝ միւս դպրութիւնների մէջ անունները յունացրած են և ժամանակագրութիւն չը կայ առհասարակ: Բայց հէնց այս երկու կէտերում էլ ամենամեծ սխալն է գործում հեղինակը: Մի կողմից՝ նա չէ նկատում Գ.—ն դպրութիւնների մէջ բազմաթիւ անուններ, ոչ միայն հայերէն, այլ և յունարէն, որոնք յունական վերջաւորութիւններ չունեն^{*}): Իսկ միւս կողմից չէ նկատում, որ Զ. դպրութիւնը նմանապէս զուրկ է որեւէ ժամանակագրութիւնից՝ ինչպէս և նախորդ դպրութիւնները: Եթէ երկու կաթողիկոսի մասին յիշուած է այնտեղ, թէ մէկը երեք և միւսը երկու տարի կաթողիկոսութիւն արին՝ սա դեռ ժամանակագրութիւն չէ. սրանք նոյնչափ կախուած են օգում, առանց հողի, որչափ և միւս եպիսկոպոսները, որոնք «այն ժամանակ», «մի անգամ», «նոյն ժամանակները» ապրել են և որոնք «իրանց բոլոր կեանքում» առաքինի են եղել: Ողորմելի է մանաւանդ Զ. դպրութեան առաջին, միակ պատմական զրուխը (Արշակունի թագաւորութեան երկու մասի բաժանուելու կարեւոր տեղեկութիւնը), որտեղ ամեն ինչ կատարւում է «ապա» և «այնուհետեւ», և որտեղ «թագաւորն յունաց» և «թագաւորն պարսից» (առանց անուններն իսկ յիշելու) որոշում են Հայաստանը երկու մասի բաժանել իրանց մէջ՝ և երկու Արշակունի թագաւորների կառավարութեան յանձնել:—Ահա այս դպրութեան մէջ հեղինակը նկատում է ժամանակագրութեան գոյութիւն:

Այնպէս որ պ. Գր. Տէր-Պօղոսեանի ընկառնողութիւններից յետոյ էլ, հակառակ բոլոր նրա ջանքին, Փաւստոսի Զ. դպրութիւնը շարունակում է մնալ, գոնէ մեր աչքում, միանգամայն հարազատ: Եթէ հեղինակը տարրեր եզրակացութեան է եկել և սրա համար բաւական թուով հիմքեր է գտել՝ պատճառը նրա ընդհանուր կանխակալ հայեացքն է մեր հին մատենագիրների վրայ և, իբրեւ սրա հետեւանք՝ գործ դրած մէթօդը: Պ. Գր. Տէր-Պօղոսեանը, ինչպէս այս գրութեանը, այնպէս էլ առաջ Նղիշէի քննութեան մէջ, առհասարակ այնպէս է տրամադրուած՝ իբրեւ թէ գործ ունի մի խոշոր, խորհրդաւոր, սիս-

^{*} Օրինակի համար՝ Անակ, Արշակ, Բարսեղ (7 անգամ), Գրիգոր, Նայիխան, Նսիրատ, Յակոբ, Մծրին, Նպատ, Շահակ, Տերենտ, Տիգրան, Տրդատ, Կալին, որոնք կարող էին, և մի քանիսը նոյն-իսկ պարտաւոր էին, յունական վերջաւորութիւններ ունենալ՝ եթէ ճիշտ լինէր հեղինակի տեսակէտը: Եթէ Զ. դպրութեան մէջ կան Նապուրակ, Յոհան, Արտիթ (առանց յունական վերջաւորութիւնների)—միւս դպրութիւնների մէջ կան Նայիխան, Յակոբ, Տերենտ—նոյնպէս առանց յունական վերջաւորութիւնների:

տեմական զեղծումի հետ, որով վարակուած են մեր հին հեղինակները. իբր թէ Եղիշէն, Փաւստոսը, Ղազարը ևայլն ենթարկուել են ինչ-որ դադանի անձնաւորութիւնների ձեռնմըխութեան, որոնք փոփոխել, այլայլել ու նոր խմբագրել են այս հեղինակները: Այս կանխակալ համոզումն ունենալով՝ նա արդէն ամեն բանի վրայ սկսում է լարուած ուշադրութեամբ նայել. ամեն մի բառ կամ անուն, նոյն-իսկ քերականական ձև՝ նրա կասկածն են շարժում. նա միշտ փնտռում է այդ խորհրդաւոր զեղծումի, այդ անծանօթ խմբագրի հետքերը, նա դառնում է խուզարկող.— և ահա չնչին, ըստ ինքեան ոչ մի նշանակութիւն չունեցող երեւոյթները նրա աչքում դառնում են կասկած զարթեցնող նշաններ (ՄԱՅՔՍ), և որքան այս նշանները շատանում են, այնքան մեծանում է և խորհրդաւոր զեղծումը, այնքան նա լարում է ուշադրութիւնը մանր հետքերի վրայ, մինչեւ որ վերջապէս հասնում է խոշոր եզրակացութեան, որի անունն է խոշոր սխալ կամ խոշոր թիւրիմացութիւն:

Այս խօսքերով մենք նպատակ չունենք համոզելու հեղինակին, որ յետ կենայ իր կանխակալ կարծիքից ու մէթօդից— միննոյն է, նա չի համոզուի.— այլ կամեցածք ներկայ առիթով բնորոշել մեր բանասիրական քննադատութեան մէջ նկատուող այն ցաւալի երևոյթը, որ ներկայումս հայ բանասէրներից ոմանք հետազօտութիւնը դարձրել են խուզարկութիւն և կեղծիքներ որոնելը՝ քննադատութեան միակ նպատակը: Այս միակողմանի և սխալ հետևանքների հասցնող ուղղութեան պատկանողներից մէկն է և այս գրքոյկի հեղինակը:

Մի քանի խօսք էլ ստիպուած ենք ասել պ. Գր. Տէր-Պողոսեանի լեզուի մասին: Ուղղակի տաժանելի աշխատութիւն է նրա գրուածքը կարդալը. մթութիւն, մանուածապատ դարձուածքներ, անսովոր ասացուածքներ, գրաբարի խառնուրդներ— այս յատկութիւնները դժուար հասկանալի, անմարսելի են դարձնում նրան: Կարծես նա նպատակ ունի անպատճառ դժուարացնել, խորհրդաւոր դարձնել նաև իր ասելիքը, կարծես խուսափում է պարզ կերպով ասելուց՝ ինչ որ ունի ասելիք: Ահա մի քանի նմուշներ. բայց այս անգամ ևս Զ. դպրութեան մէջ հայացած վիճակ ունի անուշա Առտտում, բացի այն որ տարբեր ձևի մէջ է նա նախորդ դպրութեան համեմատութեամբ (57).— «Նախագիտելուց յետոյ, առաջինը Զ. դպրութիւնն ինքն է, որ իր գոյութիւն ստանալու հարցը թէ՛ ժամանակի և թէ՛ եղանակի նկատմամբ՝ հիմներ է ներկայացնում վճռելու այնպէս, թէ՛ այն կարկատան է» (8).— «Խմբագիրը ինքնախաբուծեան մէջ է ընկել 117 տարուայ պատմութիւնը ամբողջապէս միակ և

ժամանակակից կամ ակնհայտ հեղինակինը հասկանալ թույլ տալով, ըստ յառաջաբանին և վերջաբանին (92)։—«Այս վերջինիս համեմատութիւնը աւելի նիւթ է շնորհում անհնարաւորութիւն նկատելու փոխառութեան վերաբերմամբ» (94)։

Այս նմուշները բացառիկ չեն. գրքի լեզուն ընդհանրապէս այս ոգին ունի։ Սրա վրայ աւելացնենք տրամաբանական մթնոթիւնը, որ միանգամայն համապատասխանում է լեզուի մթնոթեան։ Ընթերցողը չէ կարող հետևել, թէ ճրտեղ է մի հարց դրուում և ճրտեղ վերջանում, երբ է վճռում և ինչպէս է վճռուում. ինչու է մէջ ընկնում մի հարց, որ բուն խնդրի հետ անմիջական կապ չունի ևայլն ևայլն։ Այս տեսակին վերաբերելով օրինակները շատ տեղ պէտք է բոնէին, ուստի ստիպուած ենք բաց թողնել։

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ

13) Պօկօր Կ. Յ. Փառայեամ.—«Մարդկութեան ամենամեծ բռնամիտ։ Իզմիր, 1901, 4րի»

Այլոհոյը մարդկութեան ամենամեծ թշնամին է, և ևս ևս քեր ու քերուհներ այլանդակող բազմակողմանի և հսկայական չարիքների մի արմատ. «Այլոհոյը մեր օրերում, ասում է Գլադստօն, «աւելի աւերումներ է գործում, քան թէ այս երեք պատմական աղէտները՝ սովը, ժանտախտը և պատերազմը։ Այլոհոյը սովից և ժանտախտից աւելի է կոտորում, պատերազմից աւելի է սպանում. սպանելուց աւելին է անում, անպատուութիւն է բերում»։ Մի ուրիշ աշխարհահռչակ անձնաւորութիւն՝ Լ. Տօլստոյ այն կարծիքի է, որ «այլոհոյը ոչ առողջութիւն է տալիս, ոչ ոյժ, ոչ տաքութիւն, ոչ ուրախութիւն, այլ միայն չարիք է պատճառում։ Ամեն խելացի և բարեկիրթ մարդ պարտաւոր է ոչ միայն ինքը չը գործածել ոգելից ըմպելիքներ, այլ և իր բոլոր ոյժովը ուրիշներին հեռացնել այս թոյնից»։ Այս վտանգաւոր թշնամու ճիրանները սփռուած են աշխարհիս համարեա բոլոր ծայրերում. դրան անխտիր ենթակայ են և՛ քաղաքակիրթը և վայրենին, և՛ կինը և տղամարդը, և՛ հարուստը և աղքատը, և՛ մեծը և փոքրը։

Այլոհոյականութեան արհաւիրքներից իբրև մի ընտրոշ փաստ աւելորդ չենք համարում առաջ բերել հետևեալը. Բօնի համալսարանի պրօֆէսօր Բէլման՝ 1740-ին ծնուած և 1800-ին